

Petr Chvojka

RVHP A JEJÍ TRH: KONEC JEDNÉ KONCEPCE

Pro vznik RVHP byly důležité nejen vlastní ekonomické, ale i (a to zejména) politické, vojenskostrategické a mocenské aspekty. Ty všechny vedle věcných souvislostí a vazeb formovaly i určité systémové charakteristiky negativně ovlivňující další průběh a výsledky vzájemné spolupráce členských států. Centralistická stalinská koncepce, která stála u kolébky RVHP, ústila zároveň i do „systémového sjednocení“ těchto států; postupně byl do jejich ekonomik instalován direktivně administrativní model řízení. Paradoxně, avšak logicky to znamenalo nikoli otevření cesty ke sjednocování a propojování ekonomik příslušných států, ale naopak překážku jejich (tehdy budoucím) snahám o integraci.

Veškerá spolupráce členských států RVHP byla ve svém průběhu i ve svých výsledcích negativně ovlivňována tím, že jejich národní ekonomiky nebyly navzájem hodnotově - tržně - propojeny, a tedy příslušné nákladové, cenové a peněžní (kursové) relace nebyly konzistentní. Autarkní orientace řízení národních ekonomik států RVHP, oddělení sféry vnitřní a vnější ekonomiky v každém z nich, důraz na naturálně bilanční stránku společenské reprodukce a negace tržnosti uvnitř jednotlivých ekonomik i v jejich vzájemných stycích atd. ovlivňovaly zásadně i funkcionální kvality všech příslušných mezinárodních mechanismů. V důsledku zmíněných systémových charakteristik se mezi státy RVHP fakticky *nerozvinul mezinárodní trh*, který by odpovídal jejich podmínkám, navazoval na ně ve svých výsledných cenových a kursových relacích a vyvolával odpovídající reakce ve sféře oběhu i sféře výroby. Znamenalo to „*hodnotovou nehomogenitu*“ ekonomik států RVHP, jež negativně ovlivňovala zásadní předpoklad pro úspěšné využívání a objektivní rozdělování výhod ze vzájemné spolupráce, tj. samu *funkceschopnost peněz* v mezinárodních stycích. Ta je totiž vždy podmíněna jednotou působení jednotlivých peněžních funkcí s funkcí základní, s funkcí míry hodnot, tj. s příslušnou *tvorbou cen*. Zárukou souběžnosti těchto funkcí - a tím i zárukou toho, že držitel peněz za ně může kdykoli na trhu získat požadované zboží v souladu s danými cenami - obecně je to sám tržní charakter těchto cen: v cenové tvorbě se vždy musí *odrážet podmínky výrobně reprodukční a tržní rovnováhy ekonomického celku, v němž peníze fungují*.

Přijaté *náhradní řešení* peněžních a cenových vazeb mezi státy RVHP a mezinárodních mechanismů, které tyto vazby zprostředkují, se v naznačeném ohledu historicky prokázalo jen jako řešení dílčí, systémově nekonzistentní, a tedy nedostačující. Představovalo je zavedení tzv. *kolektivní měny států RVHP*, převoditelného rublu, pro obsluhu jejich vzájemných styků, která právě založila a v měnové sféře přímo ztělesnila oddělení vnitřní a vnější - mezinárodní - sféry jejich ekonomik. Obdobný charakter a obdobné důsledky měly i *principy cenové tvorby* u vzájemně směňovaného zboží.

Ve střetu s koncepcí tzv. *vlastní cenové báze*, tj. představy o administrativní tvorbě cen tohoto zboží průměrováním příslušných výrobních nákladů jednotlivých partnerů v rámci RVHP (jejím ideovým základem bylo zdůraznění politických, hospodářskopolitických i ekonomických specifik společenství RVHP jako jádra „světové socialistické soustavy“, více či méně vydělené ze světové ekonomiky), se ve vzájemných stycích států RVHP prosadil a postupně konstituoval určitý netržní, „náhražkový“ mechanismus tvorby cen (tzv. kontraktních cen), který vycházel z cen na

hlavních světových trzích. I když se tyto ceny „očisťovaly od škodlivého vlivu konjunkturních výkyvů kapitalistické ekonomiky“ a průměrovaly za delší období atp., šlo v podstatě o pasivní *přejímání světových cen* bez jejich organického provázání na vlastní národní nákladové a cenové veličiny a relace. Z hlediska ekonomiky společenství států RVHP to svou podstatou byly ceny neekonomické a nerovnovážné. Neposkytovaly dostatečný základ pro funkceschopnost peněz (převoditelného rublu) ve vzájemných stycích států RVHP, protože nezajišťovaly všeobecnou možnost získat žádanou zboží právě při daných cenových relacích bez navazujících a dodatečných opatření (např. příslušných vzájemně odsouhlasovaných plánů, ročních protokolů o výměně zboží atp.). Pokud měla existovat jejich určitá vazba k vnitřním cenám v jednotlivých národních ekonomikách států RVHP, bylo nutno stejně tak využít soubor navazujících finančních a dalších podobných nástrojů (cenové přírážky a srážky, specifické kursové koeficienty atp.), které měly eliminovat jejich více či méně destimulační a znerovnovážující účinek na vnitřní výrobní i tržní poměry v jednotlivých národních ekonomikách.¹

Vytvořit příslušné spojující *tržní vazby* znamenalo překonat oddělenost, paralelnost, popřípadě i nesouběžnost vývoje příslušných veličin a relací, což bylo podmíněno systémovým oddělením nákladových, cenotvorných a peněžních mechanismů v národní a mezinárodní rovině ekonomik států RVHP. Tento problém historicky nabýval na významu tou měrou, jak v jednotlivých národních ekonomikách narůstal tlak na přestavbu či základní reformu vnitřních ekonomických systémů.

V této úvaze se zaměříme zejména na problém cenových a měnových „projevů tržních souvislostí při neexistenci trhu RVHP“, kdežto vlastní podstatné aspekty výrobní a tržní rovnováhy celku RVHP (tj. výrobní potenciál, realizace jeho možností, rozsah, struktura a úroveň výroby žádaných produktů a z toho plynoucí relace nabídky a poptávky atp.) ponecháváme fakticky stranou a nevykládáme je ve všech jejich souvislostech. Jde o problém značně komplexní a komplikovaný, jehož výklad překračuje možnosti této sice *globalizující*, leč jenom dílčí sondy do problematiky donedávna existujícího společenství států RVHP.

Trh států RVHP jako zásadní řešení problému: hesla versus realita

Za deklaracemi o zformování „společného“ či „jednotného“ trhu států RVHP, které byly výsledkem 44. zasedání Rady (červenec 1988 v Praze) jako zdánlivě nový a radikální přístup podmiňující řešení všech dlouhodobě existujících problémů vzájemné spolupráce, bylo možno vysledovat starou známou notu. Fakticky nešlo o koncepci, kdy se národní trhy jednotlivých států organicky propojí a překoná se jejich dosavadní parciální charakter na základě liberalizace vzájemné směny zboží, tedy o to, že se zvýší míra otevřenosti jednotlivých ekonomik a ty se propojí „celou plochou a na všech úrovních“ a nejen přes oficiální kanály monopolizovaného zahraničního obchodu. Nemělo to znamenat vzájemné provázání národních a mezinárodních zbožně peněžních mechanismů, které by vycházelo až z rozhodující sféry reprodukčního procesu, ze sféry výroby. Akcentovaly se zejména vazby sféry oběhu zboží, směny, přičemž se přehlíželo, že vlastně i v oblasti vnitřního oběhu - na národních trzích - jsou značné problémy; leckde by bylo nutno národní trh fakticky teprve vytvořit, rozvinout, uvolnit (viz např. trh výrobních prostředků v SSSR, popř. sovětský vnitřní trh vůbec). Společný - mezinárodní - trh nelze stavět na nefungujících a nedokonalých národních trzích, podléhajících direktivnímu, naturálně bilančnímu řízení. Nemůže jít o „trh“ představovaný jen centralisticky realizovanou zahraničně obchodní směnou, přes kterou - jako vyústění či přesah národních reprodukčních procesů - by se realizovaly vzájemné ekonomické vazby, zatímco celá vertikála národních reprodukčních

¹ Viz Chvojka, P.: *Měnové vztahy v integraci RVHP*. Academia, Praha 1979.

souvislostí (a to nejen souvislostí výroby, ale i oběhu, tj. celého vnitřního trhu) by zůstala čistě interní a oddělenou záležitostí každého z účastnických států.

Diskuse o této problematice fakticky nebyla uzavřena, protože následné 45. zasedání Rady (v lednu 1990 v Sofii) orientovalo pozornost všech členských států poněkud jinam: na (jakoby již konkrétnější) vlastní problematiku nosného mechanismu pro vzájemnou ekonomickou spolupráci, jímž mělo být *zúčtování ve volně směnitelných měnách* a přechod na *aktuální světové ceny*.² Pokud jde o možnost zúčtování ve volně směnitelných měnách, ta byla ohlášena již v květnu 1989 jako aktuální v oblasti vzájemných styků SSSR a Maďarska;³ ostatně úhrady volně směnitelnými měnami se v RVHP u některých „tvrdých“ položek, schopných vývozu na západní trhy, obecně praktikovaly již dávno před tím, než se oficiálně začalo jednat o přechodu od systému převoditelného rublu k platbám ve volně směnitelných měnách.⁴

V kontextu všeobecné tendence sdílené politicky a ekonomicky se reformujícími členskými státy RVHP, stručně charakterizované heslem „efektivně se zapojit do světového trhu“, se tyto návrhy mohly jevit jako vysloveně pozitivní. Při jednání na 45. zasedání Rady byly zařazeny do obecného požadavku postupně převádět obchodní a výrobní spolupráci členských států RVHP na tržní základ a přiblížit se podmínkám světového obchodu. Navrhované změny se měly realizovat etapově a dohodnutá opatření měla vyloučit výkyvy v rozvoji vzájemných vztahů, možné ztráty a jednostranné výhody.⁵ Přivrženci tržní orientace tedy mohli zmíněné návrhy akceptovat za podmínek, že by, jak to vyjádřil vedoucí čs. delegace na tomto zasedání M. Čalfa, byly ve výše naznačeném smyslu skutečně „projektovány jako univerzální přechod na podmínky světového obchodu“.

Následný vývoj a jednání o konkretizaci dohodnutých rámcových směrů z tohoto zasedání Rady na mnohostranné i dvoustranné úrovni však naznačily, že nelze překročit stín, vrhaný specifiky do té doby realizovaného systému spolupráce států RVHP, včetně jeho determinace vnitřními systémy a národohospodářskými mechanismy.

Ekonomické reformy, které se poté daly do pohybu a v některých členských státech RVHP začaly nabírat rychlost v návaznosti na zásadní změny jejich politických systémů, svým charakterem nutně ovlivnily a ovlivňují i obsah a formu navazování a rozvíjení vnějších ekonomických vztahů těchto států; determinují je podstatně jinak, než jak tomu donedávna bylo u centralistických, direktivně administrativních systémů řízení. Zásadní změny v postavení základních hospodářských článků, tj. podniků, hospodářských organizací a dalších podnikatelských subjektů všech vlastnických forem, vedly ve většině států RVHP k popření dosavadní praxe - koncipovat a realizovat veškerou vnější ekonomickou činnost fakticky jen po nejvyšší (centrální, národohospodářské) úrovni a přes státem řízené zahraničně obchodní monopolní organizace. Reformy v jednotlivých státech, ústící do uplatnění tržních principů i při rozvíjení jejich vnější ekonomické činnosti, činí z těchto základních článků ekonomiky nositele - konceptora a realizátora - mezinárodní ekonomické spolupráce.

Z hlediska mezistátních vztahů to znamená odstranit překážky pro vstup jednotlivých národních podnikatelských subjektů do vnitřní ekonomiky partnerských států, a to nejen *ve sféře oběhu*, mezinárodní směny, ale i *ve sféře výroby* (při společném podnikání, vzájemné kooperaci atd.).

Nejde přitom pouze o odstranění funkcionálních a institucionálních překážek mezinárodního pohybu zboží, služeb a výrobních faktorů ve smyslu realizace opatření,

² Pouze bulharská delegace toto zúčtování výslovně spojovala i nadále s „jednotným socialistickým trhem“, jehož koncepční rozpracování mělo pokračovat.

³ Viz Rudé právo, 18. 5 1989.

⁴ Viz např. stať maďarského ekonoma S. Richtera, „Hungary's Foreign Trade with CMEA Partners in convertible Currency“, Acta Oeconomica, Vol. 25 /3-5/, 1980.

⁵ Viz Protokol 45. zasedání Rady, bod 2.

jaká učinily západoevropské státy při prohlubování vzájemné spolupráce vrcholící jejich ekonomickou integrací. Ty se tehdy mohly omezit jen na zásahy, které odstraňovaly hospodářskopolitické (popř. věcné, technické atp.) bariéry mezi jednotlivými státními celky a jejich ekonomikami; již předem byly totiž dány příslušné *systémové předpoklady*, důležité pro samo fungování jednotlivých národních ekonomik a pro jejich vzájemné propojování. Když politické, tj. státní (přesněji mezistátní) rozhodnutí odstranilo určité funkcionální překážky pro rozvoj mezinárodních ekonomických vztahů, jednotlivé národní hospodářské subjekty - vedeny již čistě ekonomickými stimuly a na základě srovnání výhodnosti či nevýhodnosti příslušné „vnitřně ekonomické“ a „vnějšně ekonomické“ alternativy - se samy ujaly možnosti realizace a začaly ji využívat. Je to logický důsledek působení nákladového a cenového mechanismu, který organicky spojuje oblast vnitřní a vnější ekonomiky, což mj. spočívá na vzájemné směnitélosti příslušných národních měn. Propojování národních ekonomik tak skutečně probíhá v „celé ploše a celém průřezu“ každé ekonomiky, a to „samovahou“, „samospádem“, ve vlastním zájmu jednotlivých výrobců. Stát sice průběh tohoto vývoje ovlivňuje, ale v tom není zásadní význam jeho aktivity. Svými hospodářskopolitickými opatřeními stanoví rámec iniciativě hospodářských jednotek a určuje pravidla hry; zasahuje v podstatě jen tam, kde hnací motor vývoje začíná vibrovat při střetu národních zájmů (jako je tomu v případě EHS např. v oblasti zemědělství).

Aby se vzájemná hospodářská spolupráce států RVHP mohla rozvíjet, bylo za současných podmínek nutno akcentovat právě tyto předpoklady, které v případě západoevropských států byly již předem a od počátku dány. Primární tedy nebylo odstranit hospodářskopolitické a podobné bariéry mezinárodního ekonomického pohybu a dosáhnout určitou „*funkcionální homogenitu*“ jen samu o sobě. Státy RVHP měly navíc a přednostně řešit problém jejího *nosného rámce*, společného hodnotového základu, tj. právě problém dosáhnout *hodnotovou homogenitu*.

Z určitého hlediska je to možno vidět jen jako dvě stránky téže věci: odstranění překážek pro pohyb výsledků výroby i činitelů výroby (tj. „*funkcionální*“ propojení příslušných národních trhů) fakticky vytváří obecné podmínky pro dokonalejší fungování nákladotvorného a cenotvorného mechanismu ve směru k celospolečenské objektivizaci jeho výsledných veličin a relací. Oba problémové okruhy lze tedy do značné míry řešit najednou, pokud ovšem vzájemné podmiňování a zpětné působení *funkcionální a hodnotové homogenizace* není subjektivně znemožněno např. tím, že ceny jsou neorganicky vnášeny zvenčí, že jsou apriorně - fakticky netržně - dány.

Tyto bariéry rozvoje mezinárodních ekonomických vztahů lze překonat jen vzájemným organickým, skutečně tržním propojením národních nákladových, cenových a peněžních systémů, což je základ pro určitou jednotnou společnou - mezinárodní - parametrickou soustavu. Nelze přitom jednoznačně tvrdit, že by ve vzájemných stycích států RVHP i v dřívějších podmínkách nešlo o určitou hodnotovou homogenitu; tím, že kontraktní ceny, používané ve vzájemném obchodě států RVHP, byly založeny na teoreticky jednotném využívání principu světových cen, představovaly v jistém smyslu⁶ onu nezbytnou homogenní hodnotovou bázi. *Tato homogenita se však týkala jen mezinárodní sféry ekonomiky států RVHP*; navíc přitom byla homogenitou „*cizí*“, vnášenou zvenčí, ze světového trhu. Příslušné ceny zatím nebyly organicky provázány na podmínky vzájemných vztahů států RVHP a jejich

⁶ Do konkrétních procesů tvorby kontraktních cen se ovšem prolínaly i určité další prvky, které působily proti jednotnosti cen a jejich konformnosti s cenami světovými. V dvoustranných cenových jednáních, kdy se vzájemně vybilancovávaly (a ve styku se SSSR stále vybilancovávají) jednotlivé zboží skupiny („*tvrdé*“ a „*měkké*“ položky), kdy se činily ústupky pod tlakem nutnosti vyrovnat celkovou obchodní a platební bilanci v jednotlivých bilaterálních vztazích, kdy do hry vstupoval i princip tzv. půlení dopravného atp., posouvala se výsledná podoba veličin a relací kontraktních cen fakticky *mimo bázi* světových cen.

vnitřní ekonomiky, neústily do jejich relevantních výrobně reprodukčních a tržních podmínek a nenavazovaly na ně.

Navrhovaný přechod k bázi *aktuálních* světových cen v tomto ohledu neznamenal žádnou podstatou změnu,⁷ pokud by byl chápán jen sám o sobě, tj. pokud by i poté měl znamenat jen pasivní přejímání cen ze světového trhu. Přijetím světových cen ve vzájemném obchodě států RVHP, byť jako cen aktuálních, by fakticky byl popřen právě *princip tržnosti*: nadále by šlo o „hotové“, jinde utvořené, „cizí“ ceny, aplikované do zcela rozdílných výrobních i tržních podmínek. To nemohlo odstranit žádné dosud pocíťované negativní charakteristiky mezinárodního ekonomického mechanismu států RVHP - včetně nedostatečné funkceschopnosti peněžního ekvivalentu, a to ani při využití volně směnitelných měn ve vzájemných vztazích.

Zásadním řešením mohla a může být pouze aktivizace rozhodujících hospodářských subjektů, tj. podniků, hospodářských organizací atp. z jednotlivých národních ekonomik jakožto zároveň subjektů mezinárodního trhu, a jejich organické začlenění do příslušných cenotvorných procesů, které souvisejí s realizací vnějšně ekonomické činnosti a ústí do mezinárodně relevantních (zahraničně obchodních) cen. V tomto smyslu nejde o světové ceny samy o sobě - jako daný *výsledek* cenotvorných procesů odhrávajících se na světovém trhu - a o jejich akceptování, nýbrž o *akceptování a zajišťování podmínek pro tvorbu cen* používaných ve vzájemném obchodu, které by odpovídaly podmínkám obecně platným na světovém trhu.

Jednou z těchto základních podmínek, jak o tom již byla řeč, je volný přístup podniků na národní trhy partnerů, smluvně podložené vyrovnání podmínek pro tyto podniky na obecnou národní úroveň, poskytnutí „volné ruky“ v rámci tohoto režimu všem příslušným partnerům v rozhodujících oblastech jejich aktivity, včetně oblasti cenové tvorby atp. Před 44. zasedáním Rady to bylo (mohlo být) relevantní jen v úzké výšeči představované tzv. *přímými vztahy* mezi hospodářskými organizacemi z jednotlivých partnerských národních ekonomik, tedy vztahy, které vycházejí ze sféry výroby a zase se do ní vrací. Tyto přímé vztahy hospodářských organizací - včetně jejich společného podnikání - představovaly jen určitou *výjimku*, v jejímž rámci narůstaly prvky nových systémových možností, nesenyých propojováním národních ekonomik;⁸ nyní jsou *pravidlem*, odpovídajícím požadavkům reformy a její filozofii.

V kontextu zapojování států RVHP do světového trhu právě tímto způsobem měly být i jejich vzájemné ekonomické vztahy neseny vazbami podniků a hospodářských organizací jako základních subjektů, z nichž se skládá mnohotvárná tržní ekonomika. Rozhodujícím se tedy staly jejich - *podnikové* - záměry, jejich nákladové a cenové veličiny, více či méně respektované při vzájemné konfrontaci a tržním prosazování principu vzájemné výhodnosti. Ve výsledných cenových veličinách a relacích se přitom nutně obecně prosazují nejen podmínky příslušného mezinárodního - světového - trhu, ale (jako jejich skladebná součást) i konkrétní podmínky příslušných národních, popř. nadnárodních subjektů. Nejde tedy o žádné pasivní přenášení tzv. světových cen samých o sobě jako cen „cizích“, a tedy více méně nevyhovujících, ale o to, aby se braly v úvahu jako jeden z cenotvorných faktorů, mj. jako určité exogenní, mezinárodní limity této „zevnitř“ a mikroekonomicky podmíněné tvorby.⁹ Konkrétní výsledné ceny pak fungují jako určité tržně dané, objektivní a mezinárodně relevantní hodnotové parametry. Působí na rozhodování příslušných podnikových subjektů o té které variantě zahraničně obchodních styků (popř. o alternativě uspokojení potřeb z domácích zdrojů

⁷ Zásadně novou situaci to však navodilo v jiných ohledech: odpovídající změny veličin a relací cen oproti dosavadním kontraktním cenám samozřejmě znamenají jiné rozdělení efektu ze vzájemných styků mezi partnerské státy atp.

⁸ Autor to před časem formuloval jako enklávu, v níž by mohlo dojít ke specifické (*tehdy* specifické) cenové tvorbě jakožto tvorbě smluvních cen mezi kooperujícími hospodářskými organizacemi.

⁹ Viz Chvojka, P.: Světová cena a integrace RVHP. In: Politická ekonomie, č. 11/1987.

atp.) v té míře, jak konkrétní tržní cena, přepočtená odpovídajícím měnovým kursem, činí příslušnou variantu pro podnik ještě zajímavou a zároveň ještě uspokojivou pro partnera atd.

V tomto kontextu nelze tedy světové ceny chápat jako jakési jednoznačné „shůry dané“ veličiny (až na ceny zboží kótovaného na světových burzách či na jiných obdobně homogenních trzích). Fakticky jde o fikci světových cen jako jednotného parametru, o pojem, který vyjadřuje pouze určitou makroekonomickou tendenci podmíněnou mikroekonomickými procesy. Jinak řečeno, zpravidla to jsou ceny formované jen v určité výšce světového trhu na základě ujednání a dohod, odrážejících vztahy mezi kontrahenty a ústících v každé konkrétní situaci do určité konkrétní veličiny ceny, ne vždy nutně jednotné ve všech relacích. I tentýž výrobce prodává jinak na různé trhy (výšece světového trhu), tj. jeho ceny se podle tržních, dodacích, platebních a jiných podmínek „různí různě“. Přebírat více či méně nahodile jejich veličiny jako základ pro administrativní přepočet světových cen do vzájemných vztahů států RVHP bylo bezobsažným zjednodušením cenotvorné praxe, faktickým popřením a narušením tržního charakteru jejich reálné tvorby, která měla odpovídat konkrétním podmínkám států RVHP při jejich celosvětové komparaci.

Realita realizace

Vytvoření podmínek potřebných k zásadní změně charakteru fungování mezinárodního hodnotového a peněžního systému, jak ji projektovalo 45. zasedání Rady, je však podstatně závislé na realizaci hospodářských reforem v jednotlivých členských státech; je determinováno jejich průběhem, tempem a úspěšností při uvádění tržních principů v život. Pod tímto úhlem však zejména SSSR, jako ekonomickým rozměrem a významem nejdůležitější ze členských států a jako jeden z iniciátorů deklarovaných změn v mechanismu vzájemné spolupráce států RVHP, k žádoucímu stavu má daleko. Ukázalo se, že za dané situace nebylo systémově možné - a ze sovětské strany fakticky nebyla ani ochota¹⁰ - uvést v život výše naznačené (širší, skutečně tržní) chápání přechodu na princip světových cen ve vzájemném styku států RVHP. Mělo jít vlastně jen o „zreálnění“ dosavadních kontraktních cen ve vztahu k veličinám a relacím cen na světovém trhu, což by při odpovídajících úpravách kontraktních cen znamenalo, že ceny výrobků zpracovatelského průmyslu, zejména strojírenství, se sníží, a naopak ceny surovinových položek se zvýší. Tyto cenové pohyby by nutně postihly všechny státy RVHP ve vztahu k SSSR jako významnému dodavateli jejich surovinových a palivových vstupů a odběrateli hotových výrobků.

Přechodem na světové ceny (který se nakonec v kontextu celkového vývoje odehrál způsobem, jenž převážením momentu tržnosti rozbil jakékoliv dirigistické koncepce) bylo a je negativně ovlivněno zejména Československo. Jeho ekonomika tímto přechodem dostala určitý - léta připravovaný a „akumulovaný“ - úder, zakládáný jednostrannou a nepřírozenou (protože zejména podmíněnou politicky) orientací na rozvoj vzájemného obchodu a všech dalších forem spolupráce se SSSR. Velkou zábranou pro negování tohoto úderu byly od počátku dosavadní systémové okolnosti, za nichž probíhala realizace československo-sovětské zahraničně obchodní směny. Československá strana stojí proti do značné míry uzavřenému vnitřnímu trhu SSSR. U velkého podílu z objemu vzájemné směny šlo - a v mnoha ohledech stále ještě jde - o centralizovaně řízené i realizované zbožívé položky. Jsou to víceméně strategicky významné položky, o něž obě strany projevují zájem a které se dohadují „na nejvyšší úrovni“. V dovozu Československa ze Sovětského svazu to jsou paliva, energie

¹⁰ Viz např. výhrady vůči čs. představitelům, kteří při jednání v Sofii požadovali, aby naše podniky měly široký přístup na sovětský trh, jak to odpovídalo čs. chápání přechodu na podmínky světového obchodu. [Vysloveně tendenční byly např. „polemické poznámky ekonoma“ B. Sergejeva, jak zněl podtitulek jeho článku Cukr s hořkou příchutí, přetištěný v Týdeníku aktualit, č.7/1990].

a suroviny, ve vývozu Československa do SSSR pak spotřební zboží, válcovaný materiál a trubky, vybrané stroje a zařízení, některé nestrojírenské dodávky, mj. orientované na sociální programy atp. Tyto mezi sebou junktimované položky, které jsou nyní zahrnovány do tzv. indikativních seznamů a představují určitou „1. etáž“ vzájemné směny, měly v letech 1991-1995 tvořit cca 40 % jejího předpokládaného objemu.

U čs. vývozu mělo jít u položek v indikativních seznamech hodnotově o 13,5 mld. převoditelných rublů. Při dosavadních cenách v převoditelných rublech by to v podstatě vykrývalo potřebné čs. dovozy (ve výši cca 2,7 mld. převoditelných rublů ročně). Přechod na nová „pravidla hry“, tj. na aktuální světové ceny a jejich zúčtování ve volně směnitelných měnách, znamenal podstatné snížení čs. vývozních cen, zejména cen strojírenských výrobků a výrobků zpracovatelského průmyslu vůbec. Jen sama tato cenová ztráta představuje podle dosavadních kalkulací v průměru čtyřicetiprocentní pokles kupní síly vlastního vývozu. Za jinak stejných podmínek by to nutně mělo vyvolat nárůst dodatečných vývozů z Československa.¹¹ V situaci, kdy by veškeré zúčtování a platby měly probíhat ve volně směnitelných měnách, však sovětská strana nemusí při centralistickém řízení zahraničně obchodních vztahů mít zájem o zvyšování těchto dodávek. Za volně směnitelné měny si obdobné nebo kvalitnější zboží může dovézt v podstatě odkudkoliv ze světového trhu.¹² Objem směny zboží na základě indikativních seznamů je proto silně bilaterálně limitován a aktiva jsou, ke škodě Československa, nepřevoditelná.

Ani možnost všeobecně uplatnit a využít volně směnitelné měny ve vzájemných vztazích tedy neznamená „homogenizaci“ těchto vztahů (o to méně vůči podmínkám světového trhu). Zmíněné *centrálně* obhospodařované - a tedy platebně zajištěné - položky tvoří jen část vzájemných dodávek (cca 30 % čs. vývozu do SSSR v roce 1990). Hlavní jednání o rozšíření objemu vzájemné směny zboží se donedávna uskutečňovala na úrovni *republik*, stále více usilujících o ekonomickou a politickou nezávislost na moskevském centru, a perspektivně nabyla na významu *podniková úroveň*. Do faktického rozpadu SSSR byla směna podle indikativních seznamů zajišťována centrálně a probíhala na bázi clearingů, zatímco ve vztazích mezi podniky muselo a musí jít o úhradu závazků volnou měnou. To podstatně brzdilo rozvoj vzájemného obchodu: sovětské podniky volně směnitelnou měnu prakticky neměly v důsledku vysoké míry odvodové povinnosti devizového inkasa do centralizovaných fondů. Řešení se proto hledá v přechodu na barterové obchody a na zúčtování v národních měnách, jež by mohlo podpořit rozvoj vzájemné směny právě na podnikové úrovni.¹³ (K tomu by měl mj. sloužit i nedávno založený tzv. Ruský dům jako tradingová akciová společnost.)

¹¹ Jako určitá vyrovnávací položka vystupuje dosavadní aktivní saldo československého vývozu a (více nebo méně s ním související) úvěry poskytnuté SSSR; zvláštní roli v této souvislosti hrají investiční úvěry jako forma československé účasti na výstavbě tzv. integračních objektů. Je zde možno uvést i další položky, které - účtovány ve volně směnitelných měnách - vylepší do budoucna čs. bilanci, jako např. úhrada dopravních nákladů a transferu plynu přes naše území (ale i úhrada škod z pobytu sovětských vojsk v Československu) atp. Proti původním dohadům, kdy se počítalo, že u indikativních seznamů skončí vzájemná směna v roce 1990 čs. pasívem ve výši cca 4 000 mil. USD, vývoj vedl k dalšímu přírůstu čs. aktiva vůči SSSR. (Naše celkové pohledávky dosáhly celkem 4,7 mld. USD.)

¹² V tomto kontextu je naprosto zřejmá správnost teze, kterou autor zastával již dávno v kontroverzi s oficiálně deklarovaným přístupem „pronikat na světový trh přes zprostředkování trhem RVHP“ (kdy se mělo využívat výhod ze specializace RVHP, hromadností výroby atp.), abychom se udrželi jako žádoucí partneři na *trhu RVHP*, který pro nás nepřestal být trhem zajímavým a v mnoha ohledech důležitým, musíme mít zboží srovnatelného „světového“ standardu. Jinak řečeno, perspektivně se udržíme na *trhu RVHP* jedině tím, že prorazíme (a tím, čím prorazíme) na *trh světový*.

¹³ Cílem bylo dostat se tak alespoň na 70 % loňského čs. vývozu do SSSR, který představoval 5,5 mld. USD (tj. pokles oproti roku 1989 o 18,5 %). Odhad objemu čs. vývozu do SSSR pro rok 1991 byl cca 1 mld. USD.

Původně koncipované vnesení aktuálních světových cen do vzájemných vztahů států RVHP a využití volně směnitelných měn jako logická „dokompletace“ principu světových cen (tj. převzetí reálné fungujících peněz, které ve svých ostatních peněžních určeních vážou na svém původním - světovém - trhu právě na cenotvornou funkci jako funkci základní) tedy nepřineslo žádoucí *systemový* efekt; spíše naopak. SSSR si musel být vědom *dezintegračních důsledků*, které toto „hodnotové napojení na světový trh“ nutně znamená v tom smyslu, že *umožňuje přechod poptávky a její krytí z oblasti vzájemné směny států RVHP na trh světový*. Koordinační a politická síla RVHP však již přitom nestačila na „plánovité zvládnutí tržnosti“, kterou přechod na aktuální světové ceny a volně směnitelné měny původně předpokládal; ten pak znamenal víceméně živelný rozpad dosavadního dirigisticky plánovitého a uzavřeného systému RVHP, který se řídí *jinými* pravidly, jsou pro něj charakteristické jiné vztahy nabídky a poptávky atd.¹⁴

Je to možno charakterizovat i tak, že SSSR většinu deklarovaných integračních cílů spojovaných s RVHP obětoval řešení svých vlastních ekonomických problémů, tj. využil možnost realizovat nedostatkové volně směnitelné měny, podmíněnou v rámci seskupení států RVHP monopolem SSSR na dodávky energonositelů a surovin a jejich příznivým cenovým vývojem. Deklaroval to však tak (pokud nemluvil vůbec jen o obecných cílech přechodu na tržní základ spolupráce a sblížení s podmínkami světového trhu), že hodlá skoncovat s „neoprávněným přerozdělováním“ výsledků vzájemných vztahů. Toto neoprávněné přerozdělování dával do spojitosti s řešením problémů prvního ropného šoku v roce 1973, kdy ceny ropy na světovém trhu šly prudce nahoru. Vzhledem k váze importu ropy ze SSSR by tenkrát i postupné promítání tohoto cenového pohybu do kontraktních cen zásadně narušilo obchodní bilanci partnerských států; proto se prý (v interpretaci akademika O. Bogomolova, předložené na besedě s čs. ekonomy 14. 2. 1990 při jeho návštěvě Prahy) pomalu a „s tichým souhlasem sovětské strany“ zvyšovaly ceny i našich exportů do SSSR. Dálo se tak jak v rozporu s vývojem cen obdobného zboží na světovém trhu, tak navíc i s kvalitou čs. vyvážených produktů, která neodpovídá obvyklé světové úrovni.

Toto tvrzení o „ropné determinaci“ rozdílů kontraktních cen od cen světových však není plně v souladu s historickou skutečností; již dávno před ropným šokem zjistili maďarští ekonomové S. Ausch a F. Bartha,¹⁵ že kontraktní ceny u strojů převyšovaly v r. 1963 ceny světového trhu průměrně o 25,9 %, zatímco u surovin tento rozdíl představoval jen 15,4 % a u zemědělských výrobků 1,7 %. Tyto „jiné než světové“ relace kontraktních cen mezi jednotlivými základními zbožovými skupinami vystupovaly již tehdy jako relace trvalé. Na jejich utváření a stabilizaci působil vedle dalších faktorů, které autoři podrobně rozebírají, již sám *clearingový systém zúčtování* mezi státy RVHP. Nebyla však v tomto ohledu významná jen jemu vlastní bilateralita jako určitá „teritoriální parcializace“, kterou se v rozporu s deklarací o mnohostrannosti zúčtovacího systému států RVHP vyznačoval a jež byla sama o sobě důležitá pro

¹⁴ Necháváme úmyslně stranou základní determinanty tohoto vývoje, to je samo zhroucení příslušných totalitních režimů, jejichž ideologie, politicko- a vojenskostrategické ambice spočívající na původní stalinsek centralistické koncepci atp. se postupně zhroutily a přestaly být aktivním nositelem odpovídajících ekonomických projevů, to je integračního seskupování států RVHP. Vlastně se tak do života prosazují důsledky objektivního hodnocení těchto politicky stimulovaných integračních pokusů socialistických států, které autor kdysi naznačil takto: „Pokud by *mezinárodní ekonomická integrace* nebyla faktorem urychlujícím jejich rozvoj a pokud by pro jednotlivé státy jako součást integračního celku a tím pro celek sám (a naopak) neměla by objektivně přinášet výhody a její prohlubování se dlouhodobě muselo stimulovat uměle, byla z *ekonomického hlediska nesmyslem*.“ (Viz Chvojka, P.: cit. dílo z roku 1979, s. 30-31.)

¹⁵ Ausch, S., Bartha, F.: *Cenové problémy v obchodě mezi zeměmi RVHP, HIZZ*, č. 18/1967 (český překlad stati z *Közgazdasági szemle* č. 3/1967). Později rozpracováno v knize Ausche, S.: *Theory and the Practice of CMEA Cooperation*. Budapest 1972.

rozdílné „natáčení cen jinam“ v jednotlivých dvoustranných vztazích, ale zejména parcializace celkově směňovaných a hrazených zbožových objemů na „tvrdé“ a „měkké“ položky.¹⁶ Tvorba cen jednotlivých zbožových položek byla podřízena hledisku, jaký dopad mají dané ceny na vybilancování (vyrovnání) vzájemně junktimovaných dodávek (jejich hodnotových objemů). V rámci příslušných zbožových skupin se požadavku celkového vyrovnání bilaterálně podřizovaly jednotlivé cenové relace a veličiny. Rozhodujícím a rozdíly vytvářejícím momentem byla právě *sama tato junktimace a kontingentace vzájemných dodávek* jako fakticky nejdůležitější determinanta. Vzájemnou vazbu a kvantitativní vyrovnání v rámci žádoucích („tvrdých“) položek (popř. neatraktivních, „měkkých“ položek) bylo možno bez větších problémů dosáhnout jen při *dvoustranném* vybilancování vzájemné směny mezi partnery. Zbožová parcializace tak vlastně vyvolává a podmiňuje teritoriální parcializaci. Tyto momenty ve svém výsledném působení znamenaly, že cenové odchylky u stejných výrobků byly celkově vůči světovým cenám i v jednotlivých bilaterálních relacích navzájem mezi státy RVHP mnohem větší než v jakémkoli dosavadním historicky známém clearingovém obratu.

Při přechodu na mnohostranně a tržně fungující mezinárodní zúčtovací a platební systém ve volně směnitelných měnách je samozřejmě zásadním předpokladem (či naopak jeho důsledkem) *odstranění všech těchto parcializujících momentů*. Jedině tak mohou mít peníze ve všech relacích řádově stejnou kupní sílu a ne kupní sílu rozdílnou vůči jednotlivým partnerům a mezi jednotlivými zbožovými skupinami. Dosavadní existence kategorizace zboží ve vzájemné směně států RVHP (jde zejména o 1. etáž, o které již byla řeč), nízká míra zapojení podnikové sféry do vzájemných vztahů (zejména v SSSR) atp. byla v tomto ohledu zásadní systémovou překážkou i při využití volně směnitelných měn.¹⁷

Ostatně již bylo naznačeno, že přechod k zúčtování a platbám ve volně směnitelné měně nemohl sám o sobě nic vyřešit. *Aby měl smysl, musel by být realizován v kontextu nejširších systémových změn*, vedoucích mj. právě k překonání nedostatkovosti žádoucího zboží, tj. k dosažení rovnováhy ve výrobě i na trhu států RVHP, a to na základě rovnováhy v jednotlivých národních ekonomikách. Šlo by o zásadní, tržně determinovanou a trhem nesenou (tj. jinak systémově založenou) *restrukturalizaci výroby všech příslušných národních ekonomik i jejich vzájemné směny*, která by znamenala zvýšení jejich efektivních charakteristik na úroveň řádově odpovídající podmínkám, jaké jsou obvyklé při realizaci na světovém trhu.

Pokud se tyto požadavky nenaplnily, mohla aplikace volně směnitelných měn a aktuálních světových cen vést jen ke značné redukci objemu vzájemných ekonomických vztahů států RVHP. Zmínili jsme se již o tomto nepříznivém dopadu na čs. ekonomiku; uzavře se jí sovětský trh (jako trh výhodný, protože relativně málo náročný - i když to neplatí do budoucna) a bude nucena se přeorientovat na trhy náročnější. Z dlouhodobého hlediska jde fakticky o vývoj pozitivní, ale

¹⁶ Místo v relacích kontraktních cen, které nevyjadřovaly existující podmínky výrobní reprodukce a tržní rovnováhy, se ekonomická hlediska při směně mezi státy RVHP fakticky prosazovala právě formou této vzájemné junktimace zbožových položek, jak se objektivně seskupily (či subjektivně jevíly) jako více či méně nedostatkové nebo více či méně náročné na nedostatkové zdroje a tedy více či méně žádoucí. Obdobným dělícím kritériem byla i vývozschopnost daných položek na světový trh za volně směnitelné měny apod.

¹⁷ Vývoj v mezidobí tak prokázal faktickou nepřizpůsobivost RVHP novým funkcionálním prvkům (které sami o sobě vystupují jako pozitivní): RVHP nebyla s to vytvořit podmínky, které by umožňovaly přechod k mnohostrannosti. Rozhodující byla i nadále bilateralita vzájemných vztahů, jejich parcializace (a to u některých z nich i pokud jde o „úrovňové rozčlenění“ partnerů z vnitřní ekonomiky, dané nefungujícím hospodářským a politickým systémem atp.). Na jednání stálých představitelů RVHP v Moskvě v květnu 1991 byl proto po celkovém vyhodnocení situace dohodnut a schválen text Protokolu o zrušení RVHP. K vlastnímu rozpuštění RVHP pak došlo na závěrečném 46. zasedání Rady v červnu 1991 v Budapešti.

v přechodném období to může navodit ekonomické, sociální, popř. i politické otřesy a nejistoty.

Tento československý problém - a zároveň i problém stabilizace ekonomiky SSSR, Polska a Maďarska - by mohl zčásti vyřešit návrh čs. ministra zahraničí J. Dienstbiera, přednesený na Harvardově univerzitě při jeho cestě do USA v polovině května 1990. Přijetí tohoto návrhu (jako určité obdoby poválečného Marshallova plánu, představující v současných podmínkách jeden ze stupňů k vytvoření „celoevropského hospodářského prostoru“) by znamenalo investici 12 mld. USD z USA a ostatních vyspělých tržních ekonomik do SSSR.¹⁸ Šlo by o půjčku poskytnutou Sovětskému svazu prostřednictvím Evropské banky pro obnovu a rozvoj, rozdělenou do 3 let a splatnou do 10 let. Z poskytnuté sumy by Evropská banka hradila dodávky průmyslového zboží z Československa, Polska a Maďarska do SSSR, které by se realizovaly na základě sovětských objednávek. Znamenalo by to po 3 roky zajištění dodávek ve výši 4 mld. dolarů, které by byly hrazeny třem uvedeným dodavatelským státům. Jejich podniky by tím pro kritickou dobu přechodu na nová „pravidla hry“ vzájemné spolupráce získaly výrobní program, což by znamenalo stabilizaci ekonomiky, omezení zdrojů sociálního napětí atp. SSSR by celou zapůjčenou sumu, kterou by splácel v rublech, mohl investovat do vlastního průmyslu na základě doporučení expertů Evropské banky, tj. šlo by v celé její výši vlastně o hospodářskou pomoc při restrukturalizaci a modernizaci sovětské výroby. (Ostatně i z částek, které by v dolarech zaplatila Evropská banka československým, polským a maďarským podnikům za průmyslové zboží dodávané do SSSR, by určitý díl musel být pod kontrolou expertů Evropské banky použit na modernizaci příslušných vyvážejících podniků.)

Tato pomoc sovětské ekonomice, jejíž první fáze (představující určitý „věcný transfer“) by zároveň byla nepřímou pomocí i Československu, Maďarsku a Polsku,¹⁹ by pomohla překlenout problémy, které doprovázejí přechod na novou cenovou a měnovou bázi ve vzájemném styku států patřících dříve do RVHP. Mohla by vyřešit určité „kvantitativní“ aspekty tohoto přechodu, tj. obecný nedostatek volně směnitelných měn v zemích bývalé RVHP, a přispět i k získání nových kvalitativních charakteristik. Volně směnitelné měny a světové ceny by se mohly skutečně stát ozdravujícím elementem v mezinárodních ekonomických vztazích dřívějších států RVHP ve smyslu organického začlenění jejich národních ekonomik do světového trhu.

Důležité přitom je, aby současně s navrhovanou pomocí (popř. i nezávisle na ní) se přechod na zúčtování v konvertibilních měnách institucionalizoval, aby se našel odpovídající funkcionální rámec, přímo mechanismus, a to ve formě *vazeb na měnové a finanční struktury existující v tržních ekonomikách*. Fakticky se tak již děje (viz znovupřijetí některých z těchto států do Mezinárodního měnového fondu, do Mezinárodní banky pro obnovu a rozvoj, jednání o přijetí do jejich přidružených organizací, tj. IFC, MIGA, IDA atp.).

¹⁸ Viz zkrácený záznam zmíněného projevu J. Dienstbiera, který byl pod názvem *Naděje pro Evropu* publikován v Lidových novinách, 16. 5. 1990. (Materiály FMZV týkající se tohoto stabilizačního plánu pro střední Evropu a SSSR uvádějí vyšší sumu, tj. 16 mld. USD, o níž by se mělo jednat.)

¹⁹ Ekonomická a politická rizika (a to zejména v SSSR, jehož reformní úsilí pokračovalo jen zvolna, zatímco politický a národnostní rozpad dosavadního impéria probíhal rychle) však donedávna příliš realizaci tohoto plánu nepřála. V poslední době, po ztroskotání puče, se situace začala měnit v oficiálních kruzích na Západě i v tisku. Tak americká ekonomka Shirley Williamsová se v britském deníku *The Guardian* (7. září) k Dienstbierovu plánu vrátila a konstatovala, že je dnes ještě důležitější než v době, kdy byl předložen. „V Sovětském svazu již nejde o volbu mezi tržní demokracií a samovládou státu, ale o demokracii nebo chaos. V roce 1990 bylo návrhu věnováno málo pozornosti. Přechod k tržnímu hospodářství se odehrál v oparu nadšení. Problémy jako nezaměstnanost, chudoba a nestabilita se nebraly vážně. Ani Sovětský svaz nebyl ještě vtažen do období rozpadu. Ale všechno, co se přihodilo za poslední rok, jen posílilo důvody pro uskutečnění záměru Jiřího Dienstbiera.“ (Viz *Lidové noviny*, 8. 10. 1991, s. 4.)

Úplné a organické začlenění čs. národní ekonomiky - a obdobně i národních ekonomik ostatních bývalých států RVHP - do světového trhu předpokládá, že se mezi volně směnitelné měny během vývoje zařadí i jejich *vlastní národní měny*, tj. že se perspektivně dosáhne i jejich *vnější směnitelnosti*. Národní měny by se měly stát nezastupitelným elementem nové soustavy mezinárodních vazeb dřívějších států RVHP, a to soustavy založené na tržních principech. Jejich spolupráce v měnové oblasti se přitom logicky musí uskutečňovat v kontextu výše naznačeného propojení se světovým měnovým systémem a jeho institucemi.

Ačkoli jednání o jakékoli formě „nástupnické“ organizace RVHP nevedla k žádnému pozitivnímu výsledku (např. úvahy o možném založení Organizace pro mezinárodní ekonomickou spolupráci, která svým duchem příliš navazovala na RVHP) a připravuje se pouze vytvoření určitého konzultačního a informačního fóra regionálního charakteru, bylo by zřejmě účelné jít i za obecné tržní a smluvní principy a ponechat určitý (volný, státní suverenitu atp. neomezující) *rámec* pro zachování racionálního rozsahu vzájemných hospodářských vztahů bývalých partnerů z RVHP a pro bezporuchovou a efektivní realizaci těchto vztahů. Nesmělo by to ovšem být v rozporu s podmínkami pro postupné zapojování příslušných států do evropských hospodářských struktur, spíše by mu to mělo napomoci.

Všeobecné a oprávněné znechucení dosavadní historií spolupráce států RVHP s jejími hubenými výsledky však zřejmě nedovolí, aby se realizovaly náměty na perspektivní využití dosavadních ekonomických vazeb. Zbytečně z nich tak ustupujeme ve prospěch jiných evropských i zámořských států.

Vlastní směnitelnost národních měn bývalých členských států RVHP jako reprezentantů jejich národních nákladových, cenových a peněžních systémů představuje důležitý aspekt překonání dosavadní „hodnotové nehomogenity“ ekonomik těchto států. Jde ostatně o obousměrnou determinaci: stejně tak lze totiž říci, že dokud nedojde k organickému provázání nákladových a cenových systémů mezi bývalými státy RVHP v tom smyslu, že to zahrne i jejich sféry vnitřní ekonomiky, a dokud podmínky charakterizující národní ekonomiky (poptávka, schopná jít na určitou ekonomicky zdůvodněnou cenu, vyhovující podnikům a nabídka vývozu na základě národních nákladů a ekonomických cen, kdy podniky jsou ochotny realizovat obchod jen po dosažení určité „reprodukční meze“) nebudou přirozeným způsobem vyúsťovat v cenové a kursové veličiny, nemůže být řeč o žádoucím *reálném propojení vnitřních a vnějších hodnotových relací* v každém z těchto států a mezi nimi navzájem, a stejně tak ani o jejich smysluplném zapojení do světového trhu.